

Den ryska hbtq-rörelsen från glasnost till kriget i Ukraina

Ett civilsamhällesperspektiv på Rysslands misslyckade demokratisering

Emil Edenborg

The Russian LGBTQ movement from glasnost to the war in Ukraine – a civil society perspective on Russia's failed democratization

This essay aims to describe and analyze the movement for gay rights – later LGBTQ rights – in Russia from its inception in the late 1980s until the time of Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022. The study is guided by theoretical concepts from social movement studies, and is based on previous research as well as interviews with activists conducted by the author. The essay outlines a complex trajectory, where the building of a more professional and well-organized movement has occurred alongside increased state repression and stigmatization of LGBTQ activism. While the findings are not directly generalizable to other civil society movements, they allow us to make broader reflections about the dangers of a too-linear view on democratic transition, about the relation between a movement's visibility and its success, and about how a state's geopolitical orientation impacts civil society.

Inledning

Under ett avsnitt av "60 minuter", en talkshow om aktuella politiska och samhällsliga frågor som visas på den mest populära ryska tv-kanalen Rossija-1, uppmärksammades att en forskare från Moskvas Higher School of Economics nyligen hållit ett föredrag om homosexualitet som anklagats för att sprida "propaganda för icke-traditionella sexuella relationer", då en kvinna med ett litet barn skulle ha närvarat. En av studiegästerna, den framstående statsvetaren och medlemmen i den federala civilkammaren Aleksandr Mal'kevitj, hävdade att om "inte vi själva ansvarar för våra barns sexualupplysning kommer denna

Emil Edenborg är biträdande lektor vid Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap, Stockholms universitet, och associerad forskare vid Utrikespolitiska institutet.
E-post: emil.edenborg@gendersu.se

istället ges av hbtq-sexinstruktörer från NATO (*seks-LGBT-instruktory NATO*)” (lenta.ru 2020). Uttrycket spreds omedelbart i sociala medier och blev föremål för såväl skämt, memes som en låt av ett ryskt hårdrocksband. Episoden säger något om tonläget i Kremlvänliga medier, där gränsen mellan uppriktighet och satir ofta tycks helt upplöst. Uttalandet säger emellertid även något annat, nämligen hur ”LGBT” i 2020-talets Ryssland blivit en potent retorisk figur med symbolisk tyngd, då den kopplas samman med både geopolitiska hot och ett påstått fördärv av ryska barn. Frågor kring homosexualitet och transidentitet har under drygt trettio år gått från att vara helt osynliga i den sovjetiska offentligheten, till att föras upp på agendan av den gayrörelse som först dök upp under glasnost och sedan konsoliderades under 2000-talet, för att idag i Putinregimens retorik instrumentaliseras i syfte att frammana ett hot mot de ”traditionella värden” staten påstår sig försvara.

Den ryska rörelsen för hbtq-personer och hur den bemöts i offentligheten har sedan Sovjetunionens fall genomgått en utveckling som är viktig att undersöka för dess egen skull då den direkt berör hundratusentals, eller mer sannolikt, miljoner ryssar som är homo- eller bisexuella, queera eller transidentifierade. Denna berättelse säger oss också något om civilsamhällets utveckling i bredare bemärkelse och kan därmed ge oss en pusselbit till att besvara den övergripande fråga som vägleder detta temanummer, nämligen vad som egentligen hände med Rysslands utlovade demokratisering. Syftet med denna essä är att beskriva och diskutera rörelsen för homosexuellas (senare hbtq-personers) rättigheter från det sena 1980-talet fram till tiden kring Rysslands fullskaliga invasion av Ukraina 2022. Detta fokuserade perspektiv utgör, menar jag, en analytisk ingång till att undersöka civilsamhällets utveckling. Poängen är inte att berättelsen om hbtq-aktivismen utan vidare kan generaliseras till att gälla andra rörelser, men att vi utifrån denna historia kan identifiera och reflektera över vissa bredare mönster som kännetecknar det ryska civilsamhällets föränderliga situation under postsovjetisk tid. De mönster jag identifierar är 1) begränsningarna i en linjär transitionsberättelse; 2) hur offentlig synlighet för en social rörelse har motsägelsefulla konsekvenser; samt 3) hur civilsamhällets utrymme hänger samman med geopolitiska förändringar. Genom att studera civilsamhället, dess rättsliga och politiska utrymme samt dess strategier och organisationsformer, fördjupar vi förståelsen av varför 1990-talets förhoppningar om ett demokratiskt Ryssland kom till korta.

Även om detta är en empiriskt orienterad essä tar jag i diskussionen hjälp av teoretiska begrepp. De viktigaste av dessa kommer från litteraturen om sociala rörelser. Begreppet *politiska möjlighetsstrukturer* (Kitschelt 1986) åsyftar de systemiska förhållanden – resurser, institutionella strukturer, historiska förutsättningar – som möjliggör eller motverkar en rörelses arbete för social förändring i en specifik kontext. Jag förstår begreppet brett och inkluderar inte bara politiska och juridiska strukturer utan även samhälleliga diskurser, hur

andra sociala rörelser agerar liksom mediernas reella frihet. *Inramning* handlar om den dynamiska meningsskapande process varigenom sociala rörelser skapar gemensamma problemrepresentationer och mål, eller ”ramar för kollektivt handlande” (Benford & Snow 2000). Ett tredje begrepp är *aktionsrepertoar* (Tilly 1986), som betecknar de medel och metoder varigenom sociala rörelser framför krav på förändring. Utöver dessa begrepp från social rörelse-litteratur kommer diskussionen även beröra gränsdragningen mellan *privat* och *offentligt*, en fråga som länge diskuterats inom politisk teori och inte minst feministisk politisk teori (Freidenvall & Jansson 2017). Redogörelsen är till stor del en litteraturöversikt av tidigare forskning om hbtq-politik i Ryssland, däribland egna tidigare studier. Det sista empiriska avsnittet som handlar om hbtq-rörelsen under tiden för invasionen av Ukraina 2022 bygger huvudsakligen på primärmaterial, dels officiella texter och tal, dels egna intervjuer med ryska hbtq-aktivister. Dessa intervjuer genomfördes digitalt¹ under våren och sommaren 2022 och inkluderar såväl aktivister som lämnat Ryssland som aktivister som av olika skäl stannat kvar. Intervjucitaten presenteras pseudonymiserade och med andra identifierbara data borttagna.

Textens disposition följer en i huvudsak kronologisk ordning och tar sin början i skapandet av de första gayrörelserna under glasnost. Avslutningsvis sammanfattas de viktigaste resultaten och jag reflekterar över vad en studie av hbtq-aktivismens utveckling kan säga oss om Rysslands misslyckade demokratiseringsprocess.

Glasnost och 1990-talet: en rysk gayrörelse föds och falnar

De förändringar som infördes av Sovjetunionens generalsekreterare Michail Gorbatsjov under slagordet *glasnost* (öppenhet) med början 1985 – däribland ökad yttrandefrihet och mediefrihet – innebar en radikalt förändrad möjlighetsstruktur för nya politiska initiativ. Utrymme uppstod nu för genomlysning av historien, diskussion av tidigare tabubelagda ämnen, liksom för organisering utanför statens och kommunistpartiets ramar. I detta öppnare politiska klimat uppstod en rad nya grupperingar med krav på social förändring, däribland en gryende rörelse för homosexuellas rättigheter. Redan 1983, det vill säga före glasnost, hade en liten grupp studenter och författare bildat organisationen Blå laboratoriet (*Golubaja laboratorija*)² som i likhet med andra förbjudna dissidentgrupper möttes i hemlighet i medlemmarnas hem. 1989 skapades

1 Intervjuerna genomfördes på ryska över den digitala tjänsten Zoom, med förstärkt kryptering. Samtliga medverkande rekryterades genom snöbollsmetoden. Intervjuerna genomfördes som en del av projektet ”Navigating visibility in contexts of state-sanctioned homophobia: development actors and LGBTQ rights defenders in Uganda and Russia”, vilket finansieras av Vetenskapsrådet under 2021–2024.

2 Det ryska ordet för (ljus)blå – *goluboj* – kan användas som slangord för ”homosexuell”.

Föreningen för sexuella minoriteter (*Assotsijatsija seksual'nych men'sjinstv*) i Moskva, med krav på avskaffande av strafflagens paragraf 121.1, som förbjöd samkönade relationer mellan män. Under 1989 och 1990 uppstod en rad organisationer, däribland Tjajkovskijfonden, Vingar (*Kryl'ja*) och – efter en splittring av Föreningen för sexuella minoriteter – Moskvaunionen för lesbiska och homosexuella (*Moskovskij sojuz lezbijanok i gomoseksualistov*). Tema, en tidskrift som fokuserade på gaykultur och homosexuellas situation, började ges ut (Tuller 1996, Essig 1999, Kon 2005).

Denna aktivism innebar ett brott mot det tabu som omgärdat samkönade relationer och könsidentitet, liksom frågor om sexualitet i allmänhet, i det sovjetiska samhället. "I Sovjetunionen finns inte sex", som en kvinna hävdade under ett diskussionsprogram på tv 1986, kom att bli en skämtsam paroll för den sovjetiska prydheten. Idén att homosexualitet var något främmande för det sovjetiska samhället etablerades redan under tidigt 1930-tal, då Stalinregimen drog igång en antihomosexuell kampanj mot påstådda hemliga homosexuella nätverk med kopplingar till Nazityskland, samt 1934 återinförde det förbud mot sodomi (*muzjelozjstvo*) som avskaffats efter revolutionen 1917 (Healey 2001). Historikern Dan Healey menar att denna tidpunkt markerar startskottet för rysk politisk homofobi (Healey 2018). Därefter lade sig en massiv tystnad kring ämnet ända fram till det sena 1980-talet (Baer 2009). I den mån homosexualitet alls fördes på tal i den sovjetiska offentligheten, framställdes det som ett symptom på borgerlig dekadens, eller associerades med samkönade sexuella förbindelser (påtvungade eller frivilliga) i fångläger och fängelser, samt i armén (Kon 2005). Det fanns fickor inom det sovjetiska samhället där homosexualitet i vissa fall tyst accepterades, såsom i spionkåren och i delar av kultursektorn. Lesbiska kvinnor och personer som idag skulle benämnas som transpersoner blev föremål för den sovjetiska psykiatrin, diagnosticerades som psykiskt sjuka och utsattes ibland för övergrepp inom den psykiatriska tvångsvården (Essig 1999). Samkönade relationer mellan män bestraffades enligt paragraf 121.1 med upp till fem års fängelse. Forskning har visat att det i det sovjetiska samhället existerade en homosexuell identitet, informella sociala nätverk och inte minst sexuella mötesplatser i det offentliga rummet, så kallade *plesjki*, särskilt i större städer (Clech 2018, Kondakov 2017a). Däremot fanns före 1980-talet inga politiska rörelser som liknade de homosexuella frigörelserörelser som uppstod i USA och Västeuropa under 1960- och 70-talen.

Gayrörelsens uppdykande i den sovjetiska offentligheten under 1989 och 1990 skedde med buller och bång, och har liknats vid en tjur som rusade in i en porslinsbutik (Essig 1999:62). Den första generationens ryska aktivister hade en aktionsrepertoar inspirerad av den amerikanska rörelsen för homosexuell frigörelse, med fokus på synlighet, högljudd protest, och inte sällan provokation och skandaleffekter. 1991 genomfördes en protest mot sodomilagen utanför Bolsjojteatern i Moskva, med plakat, slogans och samkönade kyssar framför den

sovjetiska presskåren (Tuller 1996:17). Inramningen av gayrörelsens politiska budskap varierade mellan å ena sidan en mer radikal, kompromisslös falang, och å andra sidan liberala röster som framställde homosexuellas rättigheter som en del av Rysslands transition till ett "normalt" demokratiskt land. Den första generationens gayaktivism var livlig och kreativ, men präglades också av hårda interna stridigheter. Rörelsen blev kortvarig; vid 1990-talets mitt hade de organisationer som skapats upphört att existera eller omvandlats till tjänsteutförare utan politisk agenda, såsom resebyråer eller relationsförmedlare för en homosexuell målgrupp (Kondakov 2013). Den första generationens gayrörelse satte inga avtryck i lagstiftningen och trots dess spektakulära aktioner fick rörelsen liten uppmärksamhet från politiskt håll.

En anledning till att den första generationens homosexuella aktivism tynade bort var att dess viktigaste politiska fråga försvunnit från agendan när det sovjetiska sodomiförbudet avskaffades av Boris Jeltsins regering 1993. Snarare än en konsekvens av den inhemska gayrörelsens påtryckningar var avkriminaliseringen en del i ett reformpaket som skulle möjliggöra Rysslands inträde i Europarådet (ur vilket Ryssland uteslöts i mars 2022).

En kanske viktigare anledning till att den gayrörelse som uppstod under glasnost inte utvecklades till en mer varaktig och robust civilsamhällesorganisation var att man helhjärtat anammade en amerikansk identitetsbaserad modell för aktivism som vann litet gensvar i det ryska samhället – även bland homosexuella ryssar. Visserligen kom många ryssar att identifiera sig i enlighet med identitetskategorier som "gay" och "lesbisk", men idén om politisk organisering omkring en social identitet hade litet stöd (Tuller 1996, Essig 1999, Baer 2009). Den sovjetiska erfarenheten av påtvingade publika massdemonstrationer till stöd för socialismen, och där medlemskap i kommunistpartiet och kommunistiska ungdomsorganisationer var den enda tillåtna formen av politisk organisering, hade skapat en misstro mot såväl aktivism som offentliga manifestationer (Kon 2005:372). Flera forskare påtalar hur den "reellt existerande socialismen" skapat en annorlunda förståelse av "privat" och "offentligt", liksom var gränsen mellan dessa gick, än vad som var fallet i kapitalistiska västländer. I Sovjetunionen hade alla aspekter av livet – åtminstone i teorin – införlivats i det socialistiska statsprojektet, och det existerade officiellt ingen skyddad privat sfär i form av egendom eller familjeliv (Kondakov 2017a). Trygghet och säkerhet kom att förknippas med den intima sfär av människor man litade på, där man kunde tala öppet och leva sitt liv i fred (Sarajeva 2011). Om kvinnorörelsen och gayrörelsen i väst, vägleda av idéer om det personliga som politiskt, såg en frigörande potential i att politisera de erfarenheter av våld och ojämlikhet som avfärdats som politiskt irrelevanta eller betraktats som skyddade av familjens helgd (Freidenvall & Jansson 2017:20ff), var många ryssar ovilliga att föra in frågor tillhörande den intima, personliga sfären i offentligheten. Erfarenheten av att leva i ett totalitärt samhälle – även om den sensovjetiska totalitarismen var av

ett urholkat slag – innebar att många ryska queera helst ville bli lämnade ifred. Studier av hur ryska homosexuella förhöll sig till den högljudda aktivismen kring 1990 visar att många var negativt inställda till den nya synligheten, och till och med talade nostalgiskt om Brezjnev-årens osynlighet (Tuller 1996).

Den politiska kontext i vilken gayrörelsen ”dök upp” i offentligheten kom att forma vilka diskursiva konnotationer och associationskedjor som kopplades till homosexualitet, liksom hur motståndet utformades. Inte bara innebar den sovjetiska tystnaden kring frågor om sexualitet att homosexualitet kom att betraktas som ett ”nytt” fenomen importerat från väst, tillsammans med McDonaldsburgare, reklam, brottslighet och HIV. Det sena 1980-talets och 1990-talets politiska och ekonomiska omvälvningar, då många ryssar såg sin levnadsstandard och sociala trygghet försämrats snabbt, erbjöd ingen gynnsam miljö för en grupp som ville uppmärksamma sin specifika (högst reella!) utsatthet och marginalisering. Den ryske sexologen Igor Kon menade att den ryska gayrörelsen ”kom ut i ett kaos” (Kon 1995:264). Inte sällan kom homosexualitet att symboliskt kopplas till allt ont som Sovjetunionens undergång ansågs ha fört med sig, från förlorad stormaktsstatus, till rovgirig individualism och inte minst den ryske mannens påstådda kris (Baer 2009). För de krafter som motsatte sig Gorbatsjovs och Jeltsins liberaliseringsreformer kom sexualpolitik tidigt att spela en symbolisk roll; kommittén bakom den misslyckade augustikuppen 1991 menade att propaganda för sex utgjorde ett hot mot framtida generationers existens. De diskursiva kopplingar som etablerades mellan ”avvikande” sexualitet, västernisering och samhällsförfall under tidigt 1990-tal är viktiga för att förstå dagens politiska utveckling.

Historien om den första generationens gayaktivism, dess uppgång och borttynande, kan inte utan vidare generaliseras till andra rörelser, men uppvisar ändå några karakteristiska drag för civilsamhällets utveckling under glasnost och 1990-talet. En kort period av livlig organisering, visioner om samhällsförändring och stundom eufori övergick snabbt i splittring, desillusionering och politisk apati. Den tanke- och organisationsfrihet som glasnost innebar möjliggjorde uppkomsten av nya organisationer men kompletterades aldrig med en institutionaliserad civilsamhällelig infrastruktur vari dessa organisationer kunde verka eller på allvar få politiskt inflytande. Politiska reformer genomfördes som i vissa fall var i linje med aktivisters mål – avskaffandet av sodomiförbudet 1993 är ett sådant exempel – men dessa var sällan resultatet av tryck från gräsrotsorganisationer utan genomfördes uppifrån, ofta som bieffekt av andra projekt såsom att möjliggöra Rysslands inträde i internationella organisationer. Att motståndare till demokratiseringsreformerna tidigt kom att se civilsamhällesorganisationer som både påskyndare och symptom på moraliskt förfall, politiskt kaos och utländsk inblandning, förebådade på ett ödesdigert sätt dagens utpekanden av icke-statliga organisationer som inhemska fiender (se även Nygren i detta nummer).

En ny generation aktivism – och ökat motstånd

Efter att de rörelser för homosexuellas rättigheter som uppstått under glasnost och de tidiga Jeltsinåren lagts ned eller tonat ned sin politiska profil, var gayaktivismen mer eller mindre frånvarande i den ryska offentligheten under 1990-talets andra halva och 2000-talets första halva. Samtidigt etablerades under denna period en queer infrastruktur i framförallt Rysslands storstäder, huvudsakligen inom marknadens ramar (Buyantueva 2018). Barer, nattklubbar och caféer etablerades, tidskrifter som riktade sig till en gaypublik började tryckas och från sent 1990-tal kom internet att erbjuda plattformar för kontaktskapande, dejting och identitetsbyggande. Queera uttryck och samkönade relationer blev alltmer synliga i populärkulturen, såväl i importerad västerländsk film, musik och mode, som i inhemskt producerad kultur (Baer 2009). Opinionsundersökningar kring millennieskiftet pekade på att ryssarnas attityder gentemot homosexualitet blivit något mer accepterande jämfört med det sena 1980-talet, även om de knappast kunde beskrivas som ”gayvänliga” (Edenborg 2020) – jag återkommer till frågan om opinionssvängningar i nästa avsnitt.

Våren 2006 kan beskrivas som en vändpunkt, då frågor om homosexuellas rättigheter på flera sätt kastades in i den politiska hetluften. I maj detta år arrangerades i Moskva vad som annonserades som Rysslands första Pridemarsch, vilket fick stora rubriker i ryska medier, fördömdes av religiösa ledare och förbjöds av Moskvas borgmästare Jurij Luzjkov. På Moskvas huvudgata Tverskaja ulitsa konfronterade en handfull gayaktivister beväpnade kravallpolis och tusentals motdemonstranter, varav många med våld försökte stoppa marschen. Vid ungefär samma tidpunkt röstade den lokala lagstiftande församlingen i regionen Rjazan igenom ett förbud mot vad som kallades ”propaganda för homosexualitet” – vilket skulle komma att följas av liknande förbud i andra regioner och sedermera införas på federal nivå 2013 (Edenborg 2017).

Den uppmärksammade Pridemarschen i Moskva 2006, som upprepades under flera år därefter, med liknande motreaktioner, arrangerades av organisationen GayRussia, en av flera nya organisationer som startades kring denna tidpunkt. Medan GayRussia blev relativt kortlivad, och av en del beskrevs som närmast ett enmansprojekt med svag gräsrotsförankring, uppstod under denna period andra organisationer som kom att bli mer långlivade, däribland den nationellt verksamma Russian LGBT Network (2006) och den Sankt Petersburgbaserade Coming Out (2008), än idag de mest synliga och resursstarka organisationerna.

Om glasnost varit en avgörande politisk möjlighetsstruktur för den första generationens aktivism, gynnades den andra generationens aktivism framförallt av internets snabba framväxt, vilket skapat ett (vid denna tidpunkt) o censurerat rum vid sidan om tv och dagstidningar (vilka alltsedan Putins makt tillträde 1999 successivt blivit alltmer statskontrollerade). Internet erbjöd

möjligheter till både lokalt, nationellt och internationellt nätverkande, gjorde det möjligt att ta del av västerländsk queerkultur samt utgjorde en arena för erfarenhetsutbyte och utarbetande av politiska strategier, men också extern opinionsbildning. Andra viktiga faktorer som bidrog till en gynnsam möjlighetsstruktur var framväxten av en urban, någorlunda ekonomiskt trygg och globalt medveten medelklass, samt det relativt liberaliserade politiska klimat som kännetecknade Dmitrij Medvedevs presidentperiod 2008–2012. Enligt statsvetaren Radzhana Buyantueva (2018), som undersökt varför ryssar valt att engagera sig i hbtq-aktivism, var en avgörande faktor att många hade ett intryck av att det ryska samhället blivit mer accepterande gentemot homosexualitet, en bild de baserade på egna erfarenheter samt ökad kulturell synlighet.

I detta sammanhang bör också nämnas ett förändrat internationellt politiskt klimat där homosexuellas och transpersoners situation nu började ramas in i termer av universella mänskliga rättigheter (Langlois 2020). Alltfler länder och mellanstatliga organisationer kom att införliva främjandet av sådana rättigheter i sina internationella agendor, pådrivet av transnationella organisationer som International Lesbian and Gay Association (ILGA), Amnesty International och Human Rights Watch. Ryska organisationer skaffade sig internationella nätverk och lyckades få internationellt stöd och finansiering. Svenska myndigheter som SIDA och Svenska Institutet, amerikanska privata stiftelser, samt EU-kommissionen är några viktiga aktörer som stött ryska hbtq-organisationer och deras verksamhet genom att finansiera specifika arrangemang och mer långsiktigt kapacitetsbyggande. Sådan internationell finansiering, ofta den enda möjligheten för ryska hbtq-organisationer att bekosta sin verksamhet, kom sedermera att användas av ryska myndigheter som "bevis" för att ryska hbtq-aktivister går utländska makters ärenden, något jag utvecklar nedan.

Den andra generationens aktivister skilde sig från sina föregångare i första generationen både vad gällde inramning och aktionsrepertoarer. Den internationella akronymen "LGBT" (lesbian, gay, bisexual, transgender) lånades in och blev snabbt den dominerande beteckningen. Paraplybegreppet signalerade en bredare koalition än "gay" (*gej*), "sexuella minoriteter" (*seksual'nyje men'sjinstva*), "homosexuell" (*gomoseksualist*) som använts för att beteckna 1990-talets rörelser. Samtidigt var fokus fortfarande oftast på just homosexuellas rättigheter medan frågor som gällde transpersoner eller bisexuella inledningsvis var mestadels frånvarande. En återkommande tvistefråga inom den andra generationens aktivism har gällt val av metoder och strategier. Det går en skiljelinje mellan å ena sidan aktivister som fokuserar på identitetspolitik av västerländsk modell, med tyngdpunkt på erkännande, offentlig synlighet och rättigheter, och å andra sidan aktivister som ägnar sig åt mer osynliga former av gemenskapsbyggande, såsom skapandet av mötesplatser, stöd- och samtalsgrupper. Dessa olika aktionsrepertoarer står inte nödvändigtvis i motsättning till varandra, och självklart kan samma individer vara involverade i bägge former

av aktivism. Samtidigt har flera forskare påtalat att det finns en tydlig klyfta vad gäller aktivisters syn på huruvida offentlig synlighet är en framkomlig och önskvärd strategi för ryska hbtq-aktivister (Kondakov 2013, Edenborg 2020). Denna oenighet blev tydlig inte minst under de ovan nämnda Pridemarscherna i Moskva, som många gräsrotsaktivister menade enbart var en sorts uppmärksamhetssökande som riskerade göra situationen för ryska hbtq-personer mer utsatt (Sarajeva 2011). I sin etnografiska studie av lesbiska kvinnor i Moskva och Uljanovsk visade Francesca Stella (2015) hur hennes informanter förhöll sig till frågor om synlighet på ett ambivalent sätt, man tog i anspråk offentliga platser och gjorde dem till "sina", men ofta på ett sätt som var osynligt för det heterosexuella majoritetssamhället. Frågan om offentlig synlighet har återaktualiserats i samband med att repressionen mot hbtq-personer accelererat kring invasionen av Ukraina 2022, något jag återkommer till nedan.

Parallellt med uppkomsten av en andra generation aktivister i mitten av 00-talet kunde man också identifiera ett framväxande motstånd, något som förbudet mot "propaganda för homosexualitet" i Rjazan signalerade. Moral-konservativa idéer och "familjevärden" förfäktades av ryska religiösa och nationalistiska aktörer redan under 1990-talet, med infekterade debatter om sexualundervisning och pornografi. 2002 föreslogs i duman att återinföra det sovjetiska förbudet mot homosexuella relationer (som avskaffats 1993), men initiativet misslyckades (Healey 2018). Samtidigt riktades alltmer uppmärksamhet mot låga födslotal och befolkningsminskning, något som kopplades inte minst till familjens påstådda urholkning och så småningom även till homosexualitet. Ryskortodoxa kyrkans dåvarande överhuvud Aleksij II gjorde denna association när han 2006 uttryckte stöd för förbud av Pridemarscher i Ryssland:

Dessutom finns en annan aspekt av denna syndiga asociala företeelse. Idag genomlider Ryssland en demografisk kris. (...) Vi måste alla förena våra krafter och uppfostra den växande generationen i en anda av traditionella andliga-moraliska värden. Jag är övertygad om att den sammankomst som människor med icke-traditionell sexuell läggning önskar genomföra i Moskva, inte på något sätt bidrar till att stärka familjen som grund för en stark stat (citerad i Persson 2008).

I detta sammanhang bör man påpeka att den ryskortodoxa kyrkan successivt stärkte sin position under 2000-talet, tydligt lierade sig med Putinregimen och framställde sig som dess moraliska ansikte. Samtidigt antog kyrkan en högre profil i familjefrågor, något som uttrycktes inte minst i dess "sociala koncept" från 2009 som starkt betonar familjekonservativa idéer och artikulerar en alternativ förståelse för mänskliga rättigheter grundad i kristna värden och människans skyldigheter gentemot familjen, staten, nationen och religionen (orthodoxeurope.org u.å.).

Under 2000-talets första årtionde anammades en familjekonservativ retorik som framhävde ”traditionella värden”, över ett stort åsiktsmässigt spektrum, något jag med statsvetaren Maarten Hajers begrepp beskrivit som forandet av en diskurskoalition (Edenborg 2021, 2022a; se även Petersson i denna volym). Grupper, vars uppfattningar i religiösa spörsmål, ekonomisk politik, syn på etniska frågor liksom hur staten skulle styras skilde sig åt, kunde förenas i retoriken om ”traditionella värden”. Tankefiguren kom att anammas inte bara av ryskortodoxa kyrkan utan även av familjeorganisationer, nationalistiska grupper (från fascister till grupper av mer moderat snitt), akademiker, kommunistpartiet liksom – inledningsvis – vissa liberaler. Som jag snart ska redogöra för kom idén om att försvara ”traditionella värden” under 2010-talet att bli totalt dominerande i den ryska offentligheten, och de mer progressiva röster som ännu hördes under 00-talet successivt tystas eller marginaliseras.

Hbtq-rörelsens utveckling från mitten av 1990-talet till 2012, som jag här beskrivit, var på vissa sätt karaktäristisk för det ryska civilsamhället i stort under denna tid. Om 1990-talets urspårade liberaliserings- och demokratiseringsprocess lämnat en bitter eftersmak av desillusionering och apati bland många som engagerat sig i samhällsfrågor, innebar framväxten av ett oensurerat internet en nystart och erbjöd synbarligen oändliga möjligheter till nätverkande och organisering utanför statens ramar. Även den ekonomiska stabiliseringen under Putins första årtionde och uppkomsten av en medelklass som reste, konsumerade och tog del av internationell kultur och media, innebar att det växte fram ett ungt, urbant och politiskt medvetet segment som inte accepterade status quo utan krävde politiska och sociala förändringar. Lika signifikant för denna period är dock att konservativa, nationalistiska och auktoritära krafter successivt växte sig starkare, något som fick konsekvenser inte bara för hbtq-rörelsen utan även andra civilsamhällesrörelser, alternativa politiska krafter och inte minst regimkritiska journalister (se Nygren i detta nummer). Successivt hårdnade trycket på alla grupper som kritiserade regimen och motsatte sig den rådande auktoritära samhällsutvecklingen, med mordet på Anna Politkovskaja 2006 som ett tragiskt förebud om vad som skulle komma.

Tumskruvarna dras åt

Putins återkomst som president våren 2012 signalerade ett nytt stadium i den auktoritära, militaristiska och nationalistiska utveckling som pågått under ett decennium – ett stadium som fick drastiska följder för den på nytt gryende hbtq-aktivismen. Regimen omfamnade nu fullständigt berättelsen om att ryska ”traditionella värden” var under hot och måste försvaras, något som forskare beskrivit som Rysslands ”konservativa vändning” (Temkina & Zdravomyslova 2014). Det vaga och mångtydiga begreppet ”traditionella värden”, som nu fick en nyckelroll i officiell retorik, användes ofta utan att specificeras, men fick

beteckna företeelser som patriotism, andlighet, respekt för historien, ortodox tradition, att sätta kollektivet före individen och inte minst bevarandet av den heterosexuella kärnfamiljen. "Icke-traditionell sexualitet" blev i denna retorik en sorts antites till ryskheten och Kremlnära medier fylldes under 2012 och 2013 av en moralpanik där homosexuella utmålades som pedofiler som försökte rekrytera barn, hotade minska barnafödandet ytterligare och skada sammanhållningen i Ryssland, något som beskrivits av rysk-amerikanska hbtq-aktivisten och journalisten Masha Gessen (2017; se också Edenborg 2017). Historikern Dan Healey (2018) menar att denna antigaykampanj måste ses i ljuset av den legitimitetskris som omgärdade regimen vid denna tid, som gjordes tydlig av sviktande opinionssiffror för Putin och inte minst de massiva protesterna mot regimen under vintern 2011-12. Homofobi blev ett användbart verktyg för en regim i jakt på syndabockar och hotbilder att ena folket mot, något som känns igen från andra kontexter, både historiska och samtida (Weiss & Bosia 2013).

Retoriken om "traditionella värden" institutionaliserades snart i lagstiftning. Det tydligaste uttrycket var det förbud mot "propaganda för icke-traditionella sexuella relationer" riktad mot barn (rg.ru 2013) som röstades igenom i duman och undertecknades av Putin i juni 2013. Den som anses ägna sig åt sådan "propaganda" hotas med bötestraff eller, om det gäller en organisation eller ett företag, med tillfällig nedstängning. Lagen togs snabbt i bruk och kom att användas mot hbtq-aktivister såväl som privatpersoner som delat hbtq-relaterad information på sociala medier. 2018 stängdes den mest populära hbtq-webbsidan gay.ru med stöd av lagen. En annan lag som infördes efter Putins återkomst till presidentposten, som kom att drastiskt kringskära utrymmet för hbtq-organisationer, var 2012 års lag om "utländska agenter" (rg.ru 2012). Enligt denna lag måste ickestatliga organisationer – och efter senare tillägg även medier och privatpersoner – som mottagit ekonomiskt stöd från utlandet och ägnar sig åt "politiska aktiviteter", registrera sig som "utländska agenter" och i all kommunikation utåt deklarerar detta (se Hutcheson och Flikke i detta nummer). I december 2022 expanderades den juridiska definitionen av "utländsk agent", något jag återkommer till senare.

Den konservativa vändningen handlade emellertid inte bara om inrikespolitik utan hade även en utrikespolitisk dimension genom att "traditionella värden" användes för att positionera Ryssland på den internationella arenan som en sorts fyrbåk mot västs liberala värden. I sitt årliga tal till Federationsförsamlingen 2013 sade Putin att Ryssland ska försvara "traditionella värden", "den traditionella familjen" och stå för "civilisationens andliga och moraliska fundament" (Healey 2018:17). Snarlika formuleringar har sedan dess varit ett återkommande inslag, såsom i presidentens tal till Federationsförsamlingen i april 2021 då han lovade att Ryssland kommer försvara "de spirituella och andliga värden som glömts bort i vissa länder" (Kreml 2021a; se Vendil Pallin i detta nummer, men även Vendil Pallin 2023).

”Traditionella värden” gavs en explicit geopolitisk laddning. Ryska ledare hävdade att hbtq-rättigheter kommit att användas som ett vapen av väst för att försvaga och destabilisera Ryssland. I ett tal till belarusiska studenter 2018 talade utrikesminister Sergej Lavrov om behovet av att skydda kristna värderingar från ”samkönade värderingar som nu pådyvlas oss” (RT 2018). I en artikel i den Kremlinära tidningen *Izvestija* 2013 hävdades att utländskt finansierad hbtq-aktivism i Ryssland kan starta en ”gayrevolution” som riskerar kasta tillbaka landet till 1990-talets kaos (Podosenov 2013). Detta måste läsas mot bakgrund av Putins återkommande varningar om faran för en ”färgrevolution” i Ryssland, liknande de som inträffat i Georgien 2003 och Ukraina 2004-5. I början av Maidanprotesterna skrev Rysslands största dagstidning *Komsomolskaja pravda* att protesterna organiserats av ”nationalister, anti-semiter, nynazister och homosexuella” (KP 2013). Enligt denna logik betraktas NATO:s expansion in i Rysslands historiska ”intressesfär” och västerländska ledares tal om gayrättigheter som mänskliga rättigheter två sidor av samma mynt. På detta sätt sammankopplas sexualpolitik med geopolitik och – i förlängningen – till Ukrainas och andra postsovjjetiska länders status (Edenborg 2022b).

I internationella sammanhang har Ryssland varit pådrivande för att motarbeta hbtq-personers rättigheter liksom kvinnors reproduktiva rättigheter. Exempelvis tog Ryssland mellan 2009 och 2012 initiativ till en rad resolutioner i FN:s råd för mänskliga rättigheter om att mänskliga rättigheter måste vila på ”traditionella värden”, och etablerade därmed begreppet på den internationella arenan (Wilkinson 2014, Edenborg 2021). Ryska aktörer har under 2010-talet haft en framträdande roll i transnationella högerkonservativa nätverk, inte minst genom finansiering av organisationer som World Congress of Families och CitizenGo, som bägge har en tydlig anti-hbtq-agenda (Datta 2019). Ryska ledare har efterhand anammat en retorik riktad specifikt mot transpersoners rättigheter. I en intervju med *Financial Times* 2019 påstod Putin att barn i Europa nu får lära sig att det finns fem eller sex kön (Barber m fl 2019). Denna oro för en hotande könsupplösning har tydliga ekon av den ”antigenusdiskurs” som fått fäste bland högerkonservativa och nationalister i Europa och USA (Kuhar & Paternotte 2017). Dess förespråkare motsätter sig inte bara transpersoners rättigheter, utan alltifrån sexualundervisning, samkönade äktenskap, abort, lagar mot mäns våld mot kvinnor till genusstudier på universiteten framställs som uttryck för en farlig ”genusideologi”.

Den allt hårdare retoriken och politiken mot hbtq-personer tycks ha satt avtryck i folkopinionen. Levadainstitutet, ett självständigt forskningsinstitut som gör opinionsundersökningar (utsedd till ”utländsk agent” 2016) har studerat attityder till sexuella minoriteter sedan 1989. Även om undersökningarna har vissa metodologiska brister (framförallt vad gäller jämförbarhet över tid) och bör tolkas försiktigt, framgår ett tydligt mönster där inställningen till sexuella minoriteter blev något mer accepterande under 1990-talet för att bli

mer negativ under 2000-talet (Levadainstitutet 2015). På frågan "vad bör göras med homosexuella?" svarade 28% av respondenterna 1989 att de bör "isolerar", en andel som sjönk till 23% 1999 och ökade till 37% i 2015 års mätning. I mätningen 1989 svarade 35% att homosexuella bör "likvideras"; 1999 hade den siffran sjunkit till 15% för att öka till 21% år 2015. I 1989 års mätning svarade 9% att homosexuella bör "lämnas i fred", en siffra som ökade till 29% år 1999 och minskade till 24% i mätningen 2015. När lagen om "propaganda för icke-traditionella sexuella relationer" röstades igenom i juni 2013 stöddes den enligt Levadainstitutet av 76% av ryssarna (Levadainstitutet 2013).

Sammantaget innebar 2010-talets konservativa vändning och det alltmer auktoritära samhällsklimatet att möjlighetsstrukturen för hbtq-aktivism begränsades avsevärt. Lagen om utländska agenter gjorde internationell finansiering – helt avgörande för ryska hbtq-organisationers verksamhet – mer riskabel. Gaypropagandalagen förbjöd öppen opinionsbildning för hbtq-personers rättigheter såväl i medier som i det offentliga rummet. Sannolikt ännu mer ödesdiger var den symboliska effekten av lagen; hbtq-personer hade nu officiellt utsetts till en fara mot Rysslands barn och i förlängningen landets framtid. Extrema grupper som "Occupy Pedophilia" gav sig ut på gatorna för att misshandla homosexuella och undersökningar pekar på en ökning av våld och hot mot hbtq-personer i spåren av propagandalagen (Kondakov 2017b).

Hbtq-aktivismens aktionsrepertoarer förändrades. Synliga manifestationer i det offentliga rummet upphörde i princip helt under andra halvan av 2010-talet och aktivister var noga med att förse all kommunikation med tydliga varningar om att den enbart riktade sig till personer över 18 år. Paradoxalt nog var 2010-talet ändå en tid av livlig aktivitet liksom expansion och konsolidering av hbtq-aktivismen i Ryssland. Även om Sankt Petersburg och Moskva fortsatte vara centrum för aktivismen startades lokala hbtq-organisationer över hela landet, från Archangelsk till Vladivostok. Dessa drev ofta hbtq-center som anordnade sociala aktiviteter, föreläsningar, stödgrupper, medicinsk och psykologisk rådgivning och kulturell verksamhet. Den hbtq-inriktade filmfestivalen *Bok o bok*, liksom queerfestivalen *Kvirfest*, blev populära årliga events som – med finansiering inte minst från Sverige – lockade tusentals besökare, trots protester och trakasserier från myndigheterna. Om den tidiga aktivismen varit sporadisk och centrerad kring vissa personer, blev ryska hbtq-organisationer under 2010-talet mer professionellt organiserade med fasta administrativa strukturer, vilket inte minst var ett krav för att få ekonomiskt stöd från väst. Efter västerländsk förebild skapades flera ryska organisationer specifikt inriktade mot transpersoners rättigheter, såsom T-dejstvie i Sankt Petersburg. Att hbtq-aktivismen blivit mer professionell och effektivt organiserad blev tydligt våren 2017, när rapporter kom om att tjetjenska myndigheter, i vad som beskrevs som en utrensningsskampanj, gripit ett stort antal personer misstänkta för att vara homosexuella, varav många torterats och flera mördats (Milashina 2017).

Hbtq-aktivister lyckades evakuera ett stort antal hbtq-personer från Tjetjenien, och med hjälp av sina internationella nätverk hjälpa många av dem att fly till länder i väst och söka asyl. Samtidigt gjordes ett framgångsrikt internationellt opinionsbildningsarbete för att sprida kunskap om övergreppen i Tjetjenien till allmänheten, människorättsförsvarare och politiker i väst.

Om propagandalagen haft som uttryckligt syfte att begränsa synligheten för hbtq-frågor i Ryssland blev resultatet delvis det motsatta. Aldrig tidigare har frågor om homosexuellas rättigheter fått så stor uppmärksamhet i den ryska offentligheten som under 2010-talet – låt vara att denna uppmärksamhet ofta hade en negativ eller fientlig ton. I internationella medier blev frågor om bristande hbtq-rättigheter i Ryssland uppmärksammade inte minst i samband med Olympiska vinterspelen i Sotji 2014. Spelen blev en arena för symboliska manifestationer till stöd för hbtq-personer liksom politiska fördömanden från västledare som Barack Obama och David Cameron. Även i samband med herrfotbolls-VM 2018 samt flera gånger under Eurovision Song Contest har det internationella strålkastarljuset riktats mot hbtq-personers situation i Ryssland. Putinregimens politisering av hbtq-rättigheter fick även effekten att den Putinkritiska liberala oppositionen, som tidigare varit ointresserad eller rentav negativt inställd till homosexuellas rättigheter, i allt högre grad kom att stödja sådana. Exempelvis Aleksej Navalnyj, som 2013 hänfullt föreslagit att gayaktivister kunde hålla sina Prideparader på en kringgårdad arena, antog därefter en mer progressiv hållning i hbtq-frågor (Patalakh 2020).

Även om hbtq-aktivismen var en specifik måltavla och fungerade som en sorts konstituerande Andre för Putinregimens projekt för ”traditionella värden”, var det ökade förtryck som 2010-talet medförde inte unikt för hbtq-rörelsen. Snarare var utvecklingen en del av en generell trend där civilsamhället, människorättsvarare, oppositionella och kritiska journalister såg sitt handlingsutrymme krympa. Civilsamhällets möjligheter till finansiering och internationella samarbeten begränsades av den så kallade agentlagen och oliktankande utmålades som landsförrädare och fick utstå trakasserier och hot. Internet, som revolutionerat möjligheterna för politisk organisering och informationsspridande, fortsatte under 2010-talet att vara ett i huvudsak o censurerat rum. Samtidigt blev Putinregimen, liksom andra auktoritära stater, allt effektivare på att övervaka och kontrollera digitala medier samt ingripa mot individuella journalister och bloggare. Regimen kom effektivt att använda digitala medier för att sprida sina egna berättelser, med konsekvensen att regimkritisk information ofta inte behövde ”tystas” då den dränktes i en störtflod av information (Edenborg 2017). Efter annekteringen av Krym och invasionen av östra Ukraina 2014 blev angreppen på det ryska civilsamhället och medier alltmer aggressiva, för att kulminera efter det fullskaliga anfallskriget mot Ukraina 2022.

Nationell fiende och internationell paria: Hbtq-aktivism i skuggan av kriget mot Ukraina

Även om trycket mot homosexuella, transpersoner och aktivister som kämpar för deras sak således ökat successivt under 2000-talet – särskilt efter 2012 – är det rimligt att tala om en kvalitativt ny situation i samband med den fullskaliga invasionen av Ukraina 2022. Parallellt med den mer aggressiva utrikespolitiken ser vi en kraftigt uppskruvad repression på hemmaplan, där de utrymmen för motstånd och yttrandefrihet som tidigare tolererats nu elimineras, och där hbtq-aktivismen är en av regimen specifikt utpekade måltavlor.

När jag i mina intervjuer med ryska hbtq-aktivister under våren och sommaren 2022 ställde frågan om vad som förändrats för dem efter den 24 februari 2022, uttryckte nästan samtliga att det viktigaste skiftet kom tidigare, under andra halvan av 2021. Sergej, en av rörelsens förgrundsgestalter, som sedan ett tag lever i exil utanför Ryssland, framhåller betydelsen av den federala nationella säkerhetsstrategi som publicerades i juli 2021. Försvar av ”traditionella ryska andliga och moraliska värden” angavs då som en av prioriteterna för säkerhetspolitiken och på dokumentets 43 sidor nämns ”traditionella värden” mer än 20 gånger. Under rubriken ”säkrande av nationell säkerhet” kan man läsa:

Särskild uppmärksamhet bör ges åt att stödja familjen, moderskap, faderskap och barndom (...), uppfostran av barn och deras fullständiga andliga, moraliska, intellektuella och fysiska utveckling. (...) Att höja barnafödandet är en nödvändig förutsättning för att öka befolkningstillväxten i Ryssland (Kreml 2021b: 9).

I sig var det ingen ny idé att på detta vis definiera nationell säkerhet i könade termer, men den helt centrala plats som försvaret av ”traditionella värden” nu gavs i säkerhetsdoktrinen upphöjde hbtq-aktivismen – som redan definierats som det mest konkreta hotet mot sådana värden – till rollen som nationell fiende. I sitt tal på Valdaiklubbens årliga möte i oktober 2021 skruvade Putin upp retoriken mot transpersoners rättigheter. Han hävdade att barn ”tutas i att en pojke kan bli flicka och tvärtom” och beskrev detta som ”monstruöst” och ”på gränsen till ett brott mot mänskligheten” (lenta.ru 2021). Under årets sista månader listades de största hbtq-organisationerna Russian LGBT Network och Coming Out, liksom flera namnkunniga individer inom hbtq-rörelsen, som ”utländska agenter”.

Givet hur försvaret av familj och barn införlivats i en geopolitisk berättelse var det karaktäristiskt att Putin i det tal som kungjorde inledandet av den ”särskilda militära operationen” i Ukraina den 24 februari 2022, ägnade ett helt stycke åt västs förmenta undergrävande av ”traditionella värden”.

Fortfarande pågår dessa försök att utnyttja oss i sina intressen, förstöra våra traditionella värderingar och pådyvla oss deras pseudovärderingar, värden som skulle urholka oss och vårt folk inifrån, och de samhällsförhållanden (*ustanovki*) som de redan med våld infört i sina egna länder som leder rakt till fördärv och utplåning, då de står i motsats till människans själva natur. Detta får inte hända. Ingen har någonsin lyckats med detta och det kommer inte att lyckas nu (Kreml 2022, min kursivering).

Att Putin här avser fenomen som samkönade äktenskap och transpersoners rättigheter står klart för den som följt de senaste årens politiska debatt i Ryssland. Kopplingen mellan Rysslands agerande i Ukraina och hbtq-frågor gjordes ännu mer explicit av den ryskortodoxa kyrkans överhuvud, patriark Kirill, i ett tal i början av mars 2022. Enligt honom kunde väst inte tåla att Donbass (här avsågs säkerligen de ryska lydrepubliker i östra Ukraina) vägrat acceptera den uppsättning värden som påbjuds av "de makter som strävar efter världsherravälde". För att släppas in i den västerländska sfären av "överflödigt konsumtion och påstådd 'frihet'" finns, sade Kirill, ett test som han beskrev som lika enkelt som skrämmande. "Kravet att genomföra en gayparad är testet på lojalitet inför denna mäktiga värld", påstod han, och tillade att "kring detta tema pågår nu ett verkligt krig" (patriarchia.ru 2022). Att hävda att genuspolitik är inflätad i krig, våld och säkerhet – en central tanke i feministisk IR-forskning – kräver alltså inte att man gräver djupt eller läser mellan raderna. Ryska makthavare gör explicit denna koppling genom att begripliggöra och legitimera Rysslands militära agerande i Ukraina med hjälp av idéer om sexualitet och kön. Kremels propagandakanaler för ut samma budskap. I programmet "60 minuter", som sänds i landets populäraste tv-kanal Rossija-1, hävdade programledaren Olga Skabejeva att "en trupp ukrainska homosexuella har skickats till Donbass" på uppmaning av USA:s president Biden, som "uppmanat Vladimir Zelenskij att genomföra en gayparad". Som "bevis" framhölls att den amerikanska federala biståndsorganisationen USAID ger ekonomiskt stöd till ukrainska hbtq-organisationer (Koshelenko 2021).

Udden i retoriken är inte enbart riktad mot Ukraina och väst utan också inåt. Ryssar som stödjer väst utpekade som förrädiska femtekolonnare och en elit avskärmat från det verkliga Ryssland. Även i denna retorik görs direkta anspelningar på västerländska idéer om kön. Putin talade i mars 2022 om ryssar som anser sig tillhöra "ett högre kast" och som:

inte klarar sig utan gåslever, ostron och så kallade genus-friheter (*tak nazyvajemych gendernych svobod*). Problemet ligger inte i detta utan att många av dessa människor i sitt väsen, mentalt, befinner sig där borta, inte här. Inte på vår folks sida. Inte på Rysslands sida (Degt'arev 2022).

Den censur som infördes efter krigsutbrottet, däribland införandet av en lag som bestraffar den som sprider ”falsk” information om den ryska arméns agerande i Ukraina med fängelse i upp till femton år, nedstängningen av i princip alla oberoende mediekkanaler, och blockeringen av Facebook, Twitter och Instagram, inskränker på ett dramatiskt sätt möjligheterna för kritik och debatt. Flera av de aktivister jag intervjuade nämnde censuren som den allra tydligaste konsekvensen av kriget för deras verksamhet, även om många hittar kreativa vägar runt förbuden. Sommaren 2022 lades ett lagförslag fram om en skärpning av den så kallade gaypropagandalagen. Den nya lagen, som klubbades i duman i november och skrevs under av Putin i december, vidgar förbudet till att omfatta all ”propaganda för icke-traditionella relationer”, alltså inte bara sådan information som är tillgänglig för minderåriga, vilket var fallet med 2013 års lag. Även om det i skrivande stund är svårt att överblicka konsekvenserna av lagskärpningen, är det uppenbart att utrymmet att tala och skriva offentligt om hbtq-frågor i Ryssland blir ännu snävare. I december 2022 trädde även en skärpt lagstiftning om ”utländska agenter” i kraft, som vidgar definitionen till att omfatta inte bara personer och organisationer som erhållit utländsk finansiering, utan vem som helst som anses stå under ”utländskt inflytande” (Human Rights Watch 2022).

Sammantaget innebär detta en drastiskt försämrad möjlighetsstruktur för hbtq-aktivism i Ryssland, som dessutom förvärras av den internationella isolering som västs sanktioner mot Ryssland inneburit. Fler av mina intervju-personer menade att de ekonomiska sanktionerna, och inte minst uteslutandet av Ryssland ur SWIFT, inneburit att det blir ännu svårare att ta emot internationellt ekonomiskt stöd. Samtidigt uttryckte ingen av aktivisterna att de motsatte sig västs sanktioner.

Den förändrade möjlighetsstrukturen har föga förvånande stora konsekvenser för hbtq-aktivismens aktionsrepertoar. De största och mest publika hbtq-organisationerna, däribland Russian LGBT Network och Coming Out, har omlokaliserat sin verksamhet till grannländer. Från utlandet organiserar de digitala arrangemang, både kring hbtq-specifika teman (exempelvis föreläsningar om säkert sex) och andra frågor, som webinarier om psykologiska strategier för att uthärda politisk repression eller föredrag om hur man kan undgå militärtjänstgöring.

Offentliga manifestationer till stöd för hbtq-personers rättigheter – online såväl som i det fysiska rummet – medför stora risker och förekommer i princip inte längre. Aleksej, medgrundare till en av de större hbtq-organisationerna, vars verksamhet ofta vilat på idéer om öppenhet och synlighet, och som sedan några år lever utanför Ryssland, menar att publika manifestationer idag är helt olämpliga och att aktivismens fokus måste vara ett annat:

Särskilt idag, efter krigets början, är det uppenbart att (...) all slags offentlig synlighet kommer bara att skada rörelsen och

aktivisterna. Det är säkert så att ett fåtal människor då och då kommer känna en önskan till självupppoffring och vilja göra offentliga aktioner. Ingen har rätt att stoppa dem i deras "heroism", men om vi talar om rörelsens överlevnad kommer det enbart medföra skada (...) Enligt min mening är det absolut viktigaste att man bevarar de rum som skapats, i första hand hbtq-centren.

Vikten av fysiska mötesplatser underströks även av Ivan, som stannat i Ryssland där han driver ett center för hbtq-personer i en större stad. Han menade att även om internet varit viktigt för många hbtq-personer i Ryssland behöver framförallt yngre hbtq-personer platser där de kan träffa andra på ett säkert sätt. Många av centrets besökare, menade Ivan, var ganska förstörda människor "utan makt, självrespekt eller självmedvetande. Vårt center är en plats för självmedvetande". Han menade att denna typ av aktivism, som inte handlar om offentlig opinionsbildning utan skapandet och bevarandet av queer infrastruktur, haft svårigheter att få ekonomiskt stöd från utländska organisationer:

Min känsla är att europeiska givare, däribland SIDA, är mest intresserade av opinionsbildning och synlighet (...) Vi har alltid varit fattiga och precis överlevt, alla pengar gick till [en annan hbtq-organisation] som fokuserade på opinionsbildning. Vi har fått få bidrag. De tänker väl: varför ska vi spendera tjuo, trettio, fyrtio tusen euro på människor som bara vill leva sina liv?

En annan aktivist som stannat i Ryssland är Natalja, som driver ett hbtq-center i en mindre stad. Hon beskriver hur verksamheten förändrats:

Nu, och särskilt under första månaden efter att kriget började, var människor väldigt oroliga och deprimerade. Vi organiserade en stödgrupp med fokus på kriget. Många människor kom (...) Människor mådde dåligt och behövde psykologisk hjälp. Vi började anordna en sådan stödgrupp varje vecka på vårt center.

Utöver stödgrupperna pågår verksamheten som vanligt, med undantaget att fester och underhållning inte längre organiseras. Natalja menar att det skulle vara "oetiskt" att anordna nöjesaktiviteter så länge kriget pågår. Liksom alla andra aktivister jag intervjuat är hon starkt emot Rysslands krig. Flera hbtq-aktivister deltog i anti-krigsprotester i början av kriget, men de nya censurlagarna gör att de som stannat kvar numera undviker att offentligt kritisera eller ens nämna kriget öppet. Natalja påpekar att det är omöjligt att veta var gränserna går exakt för vad som får sägas och inte sägas i offentliga kanaler, både om kriget och om hbtq-frågor.

Vi tycks ha nått en nivå av frihet där vi enbart kan berätta om vad vi gör: vi anordnade denna aktivitet, att vi erbjuder detta stöd åt hbtq-personer. Vi skriver bara om det. Det är som om vi levde i en värld där det inte pågår ett krig. Men vi försöker skriva om att situationen är svår, att vi känner oss väldigt ledsna.

Natalja sade detta före skärpningen av propandalagen i december 2022. Hur den ”nivå av frihet” hon talar om påverkas av lagskärpningen återstår att se. När jag frågade varför Natalja stannat i Ryssland underströk hon att detta inte på något sätt handlade om ett val. Situationen förändras ständigt och det är omöjligt att planera mer än några månader i taget, menar hon.

Vi är fortfarande kvar. Vi fortsätter arbeta eftersom vi behövs här, vi behövs verkligen, särskilt nu. (...) Visst går det att erbjuda stöd online, men en känsla av säkerhet kan vi bara skapa om vi stannar kvar.

Ivan, som ju driver ett hbtq-center i en större stad, talar även han om vikten av att stanna kvar och beskriver de känslor det väcker att se andra hbtq-aktivister lämna landet.

Vi är kvar i Ryssland, för vi kan inte överge de människor som kommer till oss. Människor är väldigt arga på de organisationer och aktivister som lämnat landet. Situationen nu är att vi är de enda som är kvar, och vi kommer inte ta steget att stänga vårt center och lämna människor utan denna sista plats. Vi beslutade att så länge kriget pågår, och så länge situationen förvärras, måste de framsteg som gjorts under de sista 15-20 åren bevaras i någon form (...) Den rörelse som skapats och det arbete som gjorts får inte gå om intet (...) Inte alla kan lämna. Det är svårt att föreställa sig hur det påverkar en människa psykologiskt att se andra lämna medan de stannar kvar.

Hbtq-aktivisternas berättelser beskriver ett samhälle där möjligheterna till politisk organisering och offentligt uttryckande av kritik och idéer som går emot den statssanktionerade ideologin, är närmast eliminerade. Detta påverkar naturligtvis inte enbart hbtq-aktivismen utan civilsamhället i stort. I april 2022 upplöstes genom ett domstolsbeslut Memorial, rörelsen som skapats under glasnost – samtidigt som gayrörelsen – med fokus på människorättsbrott både under Sovjettiden och i nutida Ryssland, och som redan 2014 registrerats som ”utländsk agent”. Exemplet Memorial, liksom fängslandet av oppositionspolitikern Aleksej Navalnyj i januari 2021, visar att hbtq-aktivismens öde i Ryssland är intimt sammanlänkat med de generella förutsättningarna för civilsamhällelig organisering och politisk opposition. På frågor om hur de ser på framtiden

svarade samtliga informanter att de inte tror att situationen för hbtq-personer kommer att förbättras utan en allmän demokratisering och liberalisering i Ryssland.

Avslutande reflektioner

Denna essä har beskrivit och diskuterat rysk hbtq-aktivism, vars utveckling under de senaste trettio åren på många sätt kondenserar den större politiska och samhällsliga utvecklingen i Ryssland sedan Sovjetunionen gick under. Med hjälp av begrepp från social rörelseforskning har jag visat hur förändrade möjlighetsstrukturer gynnat respektive begränsat hbtq-personers politiska organisering och påverkat vilka aktionsrepertoarer och inramningar aktivister anammat. Rörelser för homosexuellas rättigheter bildades för första gången under glasnosts öppnare politiska klimat, och det tidiga 1990-talet var en tid av livlig och stundtals spektakulär aktivitet och utopiska visioner, men också hårda konflikter. Den tidiga euforin avlöstes av politisk desillusionering och vid 1990-talets mittpunkt hade de flesta rörelser upphört att existera, samtidigt som queera uttryck blev allt synligare i medier och internet tillät nya former av nätverkande. En andra generations aktivism uppstod under mitten av 2000-talet, som successivt blev mer konsoliderad, professionell och med breda internationella kontaktnät. Samtidigt ökade gradvis motståndet från en alltmer auktoritär, nationalistisk och militaristisk stat som utpekade hbtq-aktivismen som ett hot mot ”traditionella värden” – en demonisering som kulminerat i samband med kriget 2022. Möjlighetsstrukturen för hbtq-aktivism är idag mer kringskuren än någon gång sedan sovjettiden. De hbtq-aktivister som stannat kvar i Ryssland tvingas begränsa sin aktionsrepertoar till att försöka bevara och skydda den queera infrastruktur som byggts upp under de senaste decennierna. Synlighetsskapande manifestationer och öppen opinionsbildning förekommer knappt överhuvudtaget.

Utifrån denna historia kan vi göra vissa bredare reflektioner över det ryska civilsamhällets utveckling, vilka även pekar mot områden för vidare forskning. För det första visar hbtq-aktivismens krokiga och motsägelsefulla vägar på bristerna i en linjär idé om demokratisk utveckling, något som präglade 1990-talets transitionistiska perspektiv där Ryssland antogs följa en enkelriktad process mot att ”bli som vi”. En sådan syn har ibland väglett västerländskt stöd till ryskt civilsamhälle, en verksamhet som i alltför hög grad präglats av ett ojämnt överförande av på förhand bestämda modeller. Istället för att exportera ett färdigt paket som bestämmer både civilsamhällets former och innehåll, med antagandet att det ryska civilsamhället kommer att följa den väg ”vi” redan trampat upp, bör internationellt stöd till civilsamhället bygga på ambitionen att ge resurser och möjligheter för aktivister att själva identifiera behov och utveckla modeller som fungerar i det samhälle där de befinner sig. För det

andra pekar den ryska hbtq-rörelsens utveckling på att skapandet av offentlig synlighet – som har varit och är ett ideal för många sociala rörelser i väst – inte nödvändigtvis säger något om en rörelses framgång i bemärkelsen att kunna förbättra livet för de personer man kämpar för. Aldrig tidigare har hbtq-frågor och hbtq-rörelsen varit så omtalade i offentligheten som i dagens Ryssland, men denna synlighet består i huvudsak av demonisering och stigmatisering. I ett sådant klimat blir andra, mindre publika former av gräsrotaktivism, som skapandet av trygga platser, samt en infrastruktur för kunskapsöverföring och gemenskapsbyggande, desto viktigare.

För det tredje visar det ryska exemplet att civilsamhällets framgång inte bara är beroende av den inrikespolitiska utvecklingen, utan även kan hänga samman med ett lands utrikespolitiska och geopolitiska inriktning. I ett alltmer aggressivt och imperialistiskt Ryssland har hbtq-aktivismen utpekats som en sorts trojansk häst som går fiendens ärenden – en retorik som legitimerar en ökad repression mot gruppen. Detta mönster känns igen från andra sammanhang, både historiska och samtida. En fråga för vidare forskning är att närmare undersöka i vad mån en förändring i en stats geopolitiska profil påverkar civilsamhället, i auktoritära såväl som i demokratiska samhällen.

Litteraturförteckning

- Baer, Brian J., 2009. *Other Russias: Homosexuality and the crisis of post-Soviet identity*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Barber, Lionel, Foy, Henry & Barker, Alex, 2019. "Vladimir Putin says liberalism has 'become obsolete'", *Financial Times*, 2019-06-29, tillgänglig på www.ft.com/content/670039ec-98f3-11e9-9573-ee5cbb98ed36, citerad 2022-09-16.
- Benford, Robert D. & Snow, David A., 2000. "Framing processes and social movements: An overview and assessment", *Annual Review of Sociology* 26, s. 611-639.
- Buyantueva, Radzhana, 2018. "LGBT rights activism and homophobia in Russia", *Journal of homosexuality* 65(4), s. 456-483.
- Clech, Artur, 2018. "Between the labor camp and the clinic: Tema or the shared forms of late Soviet homosexual subjectivities", *Slavic Review* 77(1), s. 6-29.
- Datta, Neil, 2021. *Tip of the iceberg: Religious extremist funders against human rights for sexuality and reproductive health in Europe 2009-2018*. Bryssel: European Parliamentary Forum for Sexual and Reproductive Rights.
- Degt'arev, Aleksej, 2022. "Putin: Kto ne mozhet obojtit' bez fua-gra i gendernych svobod, mental'no nachod'ats'a ne v Rossii." *Vzgl'ad*, 2022-03-16, tillgänglig på <https://vz.ru/news/2022/3/16/1148926.html>, citerad 2022-09-16.
- Edenborg, Emil, 2017. *Politics of visibility and belonging: From Russia's "homosexual propaganda" laws to the Ukraine war*. Abingdon: Routledge.
- Edenborg, Emil, 2020. "Russian LGBT politics and rights", *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 2020-01-30, tillgänglig på <https://oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1262>, citerad 2022-09-16.

- Edenberg, Emil, 2021. "Anti-gender politics as discourse coalitions: Russia's domestic and international promotion of 'traditional values'", *Problems of Post-Communism*, online first.
- Edenberg, Emil, 2022a. "Rysslands konservativa vändning och den globala anti-genusrörelsen", *Nordisk Østforum* 36, s. 26-45.
- Edenberg, Emil, 2022b. "Putin's anti-gay war on Ukraine", *Boston Review*, 2022-03-14, tillgänglig på <https://bostonreview.net/articles/putins-anti-gay-war-on-ukraine/>, citerad 22-09-15.
- Essig, Laurie, 1999. *Queer in Russia: A story of sex, self, and the other*. Durham, NC: Duke University Press.
- Freidenvall, Lenita & Jansson, Maria, 2017. "Introduktion", s. 17-31 i Freidenvall, Lenita & Jansson, Maria (red.), *Politik och kön: Feministiska perspektiv på statsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Gessen, Masha, 2017. *The future is history: How totalitarianism reclaimed Russia*. New York, NY: Riverhead Books.
- Healey, Dan, 2001. *Homosexual desire in revolutionary Russia: The regulation of sexual and gender dissent*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Healey, Dan, 2018. *Russian homophobia from Stalin to Sochi*. London: Bloomsbury Academic.
- Human Rights Watch, 2022. "Russia: New restrictions for 'foreign agents': Foreign influence would now suffice for toxic designation", 2022-12-01, tillgänglig på <https://www.hrw.org/news/2022/12/01/russia-new-restrictions-foreign-agents>, citerad 2022-12-14.
- Kitschelt, Herbert P., 1986. "Political opportunity structures and political protest: anti-nuclear movements in four democracies", *British Journal of Political Science* 16 (1), s. 57-85.
- Kon, Igor S., 1995. *The sexual revolution in Russia: From the age of the czars to today*. New York, NY: The Free Press.
- Kon, Igor S., 2005. *Liki i maski odnopoloj l'ubvi: Lunnyj svet na zare*. Moskva: Astrel.
- Kondakov, Alexander, 2013. "Resisting the silence: The use of tolerance and equality arguments by gay and lesbian activist groups in Russia", *Canadian Journal of Law & Society* 28(3), s. 403-424.
- Kondakov, Alexander, 2017a. "Rethinking the sexual citizenship from queer and post-Soviet Perspectives: Queer urban spaces and the right to the socialist city", *Sexualities* 22(3), s. 401-417.
- Kondakov, Alexander, 2017b. *Prestuplenija na potjve nenavisti protiv LGBT v Rossii*. St Petersburg: Tsentri nezavisimych sotsiologitjeskich issledovanii.
- Koshelenko, Artem, 2022. "Skabejeva rasskazala o 'gej-atake' Ukrainy na Donbass". *Moskovskij komsomolets*, 2021-05-19, tillgänglig på <https://www.mk.ru/politics/2021/05/19/skabeeva-rasskazala-o-geyatake-ukrainy-na-donbass.html>, citerad 2022-09-16.
- KP, 2013. "Gej-drovisjki v koster Majdana. 2013-12-05, tillgänglig på <http://www.kp.ru/daily/26168.4/3055033/>, citerad 2022-09-16.
- Kreml, 2021a. "Presidential address to the Federal Assembly", 2021-04-21, tillgänglig på <http://en.kremlin.ru/events/president/news/65418>, citerad 2022-09-16.
- Kreml, 2021b. "Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federatsii ot 02.07.2021 g. no 400: O strategii natsional'noj bezopasnosti Rossijskoj Federatsii", 2021-07-02, tillgänglig på <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046>, citerad 2022-09-16.

- Kreml, 2022. "Obrasjtjenije Prezidenta Rossijskoj Federatsii", 2022-02-24, tillgänglig på <http://kremlin.ru/catalog/countries/UA/events/67843>, citerad 2022-09-16.
- Kuhar, Roman & Paternotte, David (red.), 2017. *Anti-gender campaigns in Europe: Mobilizing against equality*. London: Rowman & Littlefield.
- Langlois, Anthony J., 2020. "Making LGBT rights into human rights", s. 75-88 i Bosia, Michael J., McEvoy, Sandra & Rahman, Momin (red.), *Oxford Handbook of Global LGBT and Sexual Diversity Politics*. New York: Oxford University Press.
- Lenta.ru, 2020. "Rossijskij teleekspert vyzvals'a protivostojat' 'LGBT-instruktoram NATO'", 2020-08-26, tillgänglig på <https://lenta.ru/news/2020/08/26/lgbt-instruktor/>, citerad 2022-09-15.
- Lenta.ru, 2021. "Putin vyskazals'a o transgenderach i pravach zjensjtjin", 2021-10-21, tillgänglig på <https://lenta.ru/news/2021/10/21/transformers2/>, citerad 22-09-15.
- Levadainstitutet, 2013. "Rossijane o novych konservativnyh zakonach", 2013-07-03, tillgänglig på <https://www.levada.ru/2013/07/03/rossiyane-o-novyh-konservativnyh-zakonah/>, citerad 2022-09-16.
- Levadainstitutet, 2015. "Otklon'ajusjtjejes'a povedenije", 2015-10-09, tillgänglig på <https://www.levada.ru/2015/10/09/otklonyayushheesya-povedenie/>, citerad 2022-09-16.
- Milashina, Elena, 2017. "Ubiystvo tjesti", *Novaja Gazeta*, 2017-04-01, tillgänglig på <https://novayagazeta.ru/articles/2017/04/01/71983-ubiystvo-chesti>, citerad 2022-09-15.
- orthodoxeurope.org, u.å. "Bases of the social concept of the Russian Orthodox Church", tillgänglig på <http://orthodoxeurope.org/print/3/14.aspx>, citerad 2022-09-16.
- Patriarchia.ru, 2022. "Patriarsjaja propoved' v Nedel'u syropustnuju posle Liturgii v Chrame Christa Spasitel'a", 2022-03-06, tillgänglig på <http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>, citerad 2022-09-16.
- Persson, Emil, 2008. "Moskva är inte Sodom! En diskussion om nationell identitet, maskulinitet och synen på homosexualitet i dagens Ryssland". *CFE Working paper series* 32. Lund: Lunds universitet.
- Podosenov, Sergej, 2013. "Polititjeskije eksperty predrekajut Rossii gei-revol'utsii", *Izvestija*, 2013-06-24, tillgänglig på <https://iz.ru/news/552426>, citerad 2022-09-16.
- rg.ru, 2012. "Federal'nyj zakon ot 20 ijul'a 2012 g. N 121-FZ. O vnesenii v otdel'nyje zakonodateľnyje akty Rossijskoj Federatsii v tjesti regulirovanija dejatel'nosti nekommertjeskich organizatsii, vypoln'ajusjtjich funksii inostrannogo agenta", *Rossijskaja gazeta*, 2012-07-23, tillgänglig på <https://rg.ru/2012/07/23/nko-dok.html>, citerad 2022-09-15.
- rg.ru, 2013. "Federal'nyj zakon ot 20 ijun'a 2013 g. N 135-FZ g. Moskva. O vnesenii izmenenij v stat'ju 5 Federal'nogo zakona »O zasjtjite detej ot informatsii, pritjin'ajusjttej vred ich zdorov'ju i razvitiju» i otdel'nyje zakonodateľnyje akty Rossijskoj Federatsii v tsel'ach zasjtjity detej ot informatsii, propagandirujusjttej otritsanije traditsionnych semejnych tseennostej", *Rossijskaja gazeta*, 2013-07-02, tillgänglig på <https://rg.ru/2013/06/30/deti-site-dok.html>, citerad 2022-09-15.
- RT, 2018. "Lavrov vstretils'a so studentami Akademii upravlenija pri prezidente Belarusii", 2018-05-29, tillgänglig på <https://russian.rt.com/ussr/article/517664-lavrov-akademiya-studenty>, citerad 2022-05-16.
- Sarajeva, Katja, 2011. *Lesbian lives: Sexuality, space, and subculture in Moscow* (doktorsavhandling). Stockholm: Stockholms universitet.

- Stella, Francesca, 2015. *Lesbian lives in Soviet and post-Soviet Russia: Post/socialism and gendered sexualities*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Temkina, Anna & Zdravomyslova, Elena, 2014. "Gender's crooked path: Feminism confronts Russian patriarchy", *Current Sociology* 62(2), s. 253–270.
- Tilly, Charles, 1986. *The contentious French*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tuller, David, 1996. *Cracks in the iron closet: Travels in gay and lesbian Russia*. Chicago: University of Chicago Press.
- Weiss, Meredith. L. & Bosia, Michael J., 2013. *Global homophobia: States, movements, and the politics of oppression*. Chicago, IL: University of Illinois Press.
- Wilkinson, Cai, 2014. "Putting 'traditional values' into practice: The rise and contestation of anti-homopropaganda laws in Russia", *Journal of Human Rights* 13(3), s. 363–379.